

Hankovszky Tamás

Istenfélelem (radikális teológiai esszé)

A modern nyugati ember, még ha egyébként vallásos is, nem istenfélő többé, nem fél már Istentől, nem féli már az Istent. De nem legyőzte a félelmét, hanem egyszerűen csak elveszített valamit. Veszteségről van szó, a vallásos lét egyik fontos elemének az elvesztéséről. Az istenfélelem ellentéte ugyanis a vallásos ember esetében nem a bátorság, hanem az önhittség és a szellemi pimaszság. Az istenfélelem eltűnése keresztény szemmel nézve akkor is veszteség, ha részben közvetlenül, részben pedig közvetetten éppen magának a kereszténységnek a lényegéből is következik. Közvetlenül, amennyiben Jézus elsősorban nem fenyegető hatalomként nyilatkozta ki Istent, akitől félni kellene, hanem üdvözítő szeretetként. Közvetetten, mivel a keresztény hitből sarjadó filozófia, tudomány és technika fejlődése vezetett odáig, hogy az istenfélelemnek mára már presztízse is alig maradt. A keresztények nem élik már át, és nem is gondolják, hogy át kellene élniük. De miért is kellene, ha éppen vallásuk és vallásos gyökerű kultúrájuk folytán tűnt el az életükből?

1. A keresztény istenkép kettőssége

Azért, mert a kereszténység összetett, sőt antinomikus vallás, amelyben a speciálisan újszövetségi elemek nem felváltották az ószövetségi hiteket és képzeteket, mint ahogy az összetéveszthetetlen zsidó látásmód sem küszöbölte ki, hanem integrálta azt a vallásos tapasztalatot és képzetvilágot, amely az egész emberiség vallásos közkincsének tekinthető. A kereszténység sem nélkülözheti az olyan alapvető vallási fogalmakat, mint például az ég, az áldozat vagy a pap, és ugyanilyen szervesen tartozna hozzá a fölény magasodó félelmetes hatalomként megélt Isten is. A felség, aki előtt leborulunk, aki elől el kell takarni az arcunkat, mert itt a földön még színről színre látni sem lennénk képesek. Ez az istenkép antinomikus egységet képez azzal a másikkal, amely szerint Isten maga a szeretet. De az antinomiákat nem szabad feloldani. A kereszténységnek azok a mozzanatai, amelyek az istenfélelem ellenében hatottak, nem igazabbak vagy értékesebbek, mint maga az istenfélelem. Tévedés, ha Istent csak félelmetesnek fogjuk fel, de ugyanígy az is, ha csak szeretetként. Egyoldalúság, ha nem látjuk már benne a fenséges Urat, hanem csak a társat és a barátot. Miután hosszú ideig az egyik véglet fenyegette a hitet, ma a másik felé hajlunk.ⁱ

Isten szerető, gyöngéd, ha tetszik, anyai arca, mára már evidenciává vált. Ez önmagában véve nagyon jó, nem is kell itt tovább foglalkoznom vele. A probléma csak az, hogy ezzel párhuzamosan egyre inkább félreértésnek tartjuk azt, hogy elődeink Istent félelmetesnek találták. Ennek persze az is oka, hogy mivel mi már nem vagyunk képesek az istenfélelemre,

azt se nagyon tudjuk, mit jelent ez a szó, és miért nevezhette Pavel Florenszkij még száz évvel ezelőtt is szellemi pimaszságnak, ha a (vallásos) ember nem féli az Istent.ⁱⁱ És tényleg: hogyan lehetne kívánatos, sőt kötelesség egy félelem? Először is erre fogok egyfajta választ adni, aztán meg arra, miért nem tudunk többé istenfélők lenni.

2. Isten mint a félelem tárgya

2.1. Szorongás és félelem

Mindenekelőtt Paul Tillich szorongástipológiáját segítségül hívva szeretném vázolni, hogyan lehetne Isten a félelem tárgya. Kierkegaard óta úgy gondoljuk, hogy a szorongás abban különbözik a félelemtől, hogy a szorongásnak nincs tárgya. A kettő mégis összefügg. Minden félelem mélyén szorongás van, és minden szorongásunkat igyekszünk félelemmé alakítani, vagyis konkrét tárgyat adni neki, amellyel szembenézhetünk. Tillich szerint a minden emberre jellemző szorongásnak három típusa van, mert „a nemlét három irányban fenyegeti a létet”,ⁱⁱⁱ mert létünkre háromféleképp lehet nemet mondani. Ontikus önigenlésünket fenyegeti a halál, morális önigenlésünket fenyegeti a kárhoztatás, spirituális önigenlésünket fenyegeti az értelmetlenség. Az első esetben a szorongás abból fakad, hogy a „véges lény tudatában van annak, hogy létezése minden szempontból esetleges, hogy létének nincs végső szükségszerűsége”.^{iv} A második esetben abból, hogy felelnünk kell a kérdésre, jól használjuk-e a szabadságunkat, összhangban vagyunk-e a rendeltetésünkkel, akárhogy határoztuk is meg azt. A szorongás harmadik típusa pedig abból fakad, hogy nem találunk megfelelő választ a létezés értelmének kérdésére, hogy az értékek és eszmék megkérdőjeleződnek, és így minden céltalanná és hiábavalóvá válik.

Mindhárom szorongást félelemmé alakíthatjuk, ha ki tudunk jelölni valamit, ami fenyegeti a létünket, ami elítélhet bennünket, vagy ami értelmetlenné teheti az életünket. Ha találunk valamit, ami a szó szoros vagy átvitt értelmében, részben vagy egészben nemet mondhat ránk és mindarra, amit elértünk, vagy amire törekszünk. Lehet ez egy betegség, egy természeti csapás, a politikai hatalom, a közvélemény, egy ellenséges ember, vagy bárki, akivel közösségben vagyunk, de aki megvonhatja tőlünk a jóindulatát. Ha találok egy ilyen fenyegetésként is felfogható objektumot, akire vagy amire kivetíthetem a szorongásomat, akkor már nem szorongok, hanem félek – és akkor már kezdek valamit ezzel a félelemmel. Tagadhatom a rám leselkedő veszélyt, elrejtőzhetek vagy menekülhetek előle, védekezhetek ellene, bátran szembenézhetek vele vagy megadhatom magamat neki. Ha valóban az emberi természethez tartozik végességünk és esetlegességünk legalább homályos tudata, akkor a legjobb, ami történhet velünk, hogy az esetlegességünk miatti szorongást képesek vagyunk félelemmé alakítani és ilyen módon viszonyulni hozzá.

2.2. Isten fogalma és az istenfélelem

A jól kidolgozott hagyományos keresztény istenfogalom magában rejti mindazokat a jegyeket, amelyek miatt Isten minden másnál alkalmasabb arra, hogy a szorongás mindhárom típusa helyére lépő félelem tárgya legyen. Először is ő az élet és a halál ura, mert ő a lét teljessége, aki létet ad és létben tart. Másodszor ő az erkölcsi tökéletesség, és mint ilyen, az erkölcsi érték forrása és bírója. Végül a vele való törékeny kapcsolat ad értelmet az életnek. Lehet, hogy más is fenyeget bennünket, de semmi más nem tud olyan mértékben és olyan átfogó módon fenyegetni, mint ő. Sőt, mindazok a dolgok, amelyektől félhetünk, a keresztény hit szerint végső soron Istenek rendelődnek alá, és csak akkor árthatnak nekünk, ha ő megengedi.

Bizonyára vannak, akik azt mondják, eleve téves az az istenkép, amely szerint Isten a félelem tárgya lehet. Én viszont fordítva látom: az az istenkép a téves, mert egyoldalú, amely nem képes őt félelmetes hatalomként is felmutatni. Ha olyan istenfogalmat alkotunk magunknak, amelyben nincsenek ott a ránk potenciális fenyegetést jelentő elemek, akkor vagy éppen azok a tökéletességek hiányoznak a fogalmunkból, amelyek révén éppen *Isten* fogalma lehetne, vagy egy olyan Istent írunk le, aki annyira elkülönül a világtól, hogy semmiféle hatást nem gyakorolhat ránk. Bármelyik útra is lépünk, megszakítjuk a kapcsolatot azokkal a keresztényekkel, zsidókkal és vallásos emberekkel, akik ősidők óta hatalmat tulajdonítottak a Mindenhatónak a világ felett, akik úgy érezték és gondolták, hogy mindenestül Istentől függenek. Ha viszont úgy próbálunk megszabadulni a félelmetes Isten képzetétől, hogy a keresztény istenképben túlhangsúlyozzuk azt a kétségkívül hangsúlyos elemet, hogy Isten maga a szeretet, akkor azokhoz a farizeusokhoz hasonlítunk, akik úgy vélték, nincs mit félniük Istentől, mert ő csak egyféleképpen járhat el velük szemben. Vagy azért, mert a törvény megtartásával minden kívánalmának eleget tesznek, vagy már azért is, mert ők Ábrahám fiai. Csakhogy mint Kierkegaard megfogalmazta, „Istennel szemben soha nincs igazunk”,^v Keresztelő János pedig arra figyelmeztetett, hogy Isten a kövekből is tud fiakat támasztani Ábrahámnak (Lk 3,8).

Bár „Isten nem adósunk semmivel”, az istenfélelemmel nagyon is összefér, hogy úja meg újra emlékeztetjük magunkat arra, hogy Jézus Krisztusban megismertük Isten ingyenes szeretetét. Éppen ez segít ugyanis élhető viszonyt kialakítani Isten félelmetességével. Az istenfélelem nem feltételezi, hogy az úgynevezett haragvó Isten képe lebegjen előttünk. Ellenben ha a szeretet túlhangsúlyozása miatt elvesztjük Istent mint a félelem tárgyat, akkor a szorongásunkat partikuláris tárgyakra kell kivetíteni, amelyekkel szemben kevesebb reményre lehet okunk.

2.3. Istentapasztalat és istenfélelem

Az istenfélelemről adott eddigi beszámolómm talán túlságosan is kötődött az egzisztencialista filozófiához, és kétségkívül az absztrakt fogalmiság szintjén maradt. Nem csoda, hisz mindez csak utólagos reflexió a félelem egy fajtájára. Csak fogalmi hídverés valami felé, ami a maga valóságában csak a közvetlen átélésben tárulhat fel, csak egyfajta magyarázata annak, ami, ha nem is számunkra, de korábban emberek széles tömegei számára reális tapasztalat volt, nevezetesen, hogy a szent mint olyan sajátos módon félelmetes. Ahogy Rudolf Otto megfogalmazta, a szent a rettentő és elbűvölő titok. Akik az Istent elsősorban nem *gondolják*, hanem *tapasztalják*, azok számára Isten félelmetes, jóllehet ellenállhatatlan vonzerővel is bír.

Az istenfélelemről azért nehéz beszélni, mert éppúgy túl van a mondhatón, mint maga Isten, akire vonatkozik. Ha valóban az Istennel való találkozásból fakad, akkor nem hasonlíthat semmilyen másik tárgyhöz való viszonyunkra, és félelemnek is csak analógiásan nevezhető. Annak, aki ismeri az istenfélelmet, bizonyára keveset mondunk azzal, hogy ez az az állapot, amikor az ember megrendül, elnémul, bénulnak, értéktelenné és semminek érzi magát egy kiismerhetetlen, rejtélyes, kísérteties és fenséges hatalommal szemben. Ez a leírás ugyanis – amellyel Otto részletes elemzését^{vi} foglaltam össze – csupa olyan szavakból áll, amelyeket más viszonyok leírásában is használhatunk. Se e szavak külön-külön, se egymást értelmezve és erősítve nem vezetnek el a gondolkodást e viszonyoktól a velük analóg istenfélelemhez. Éppen ezért mond keveset ez a leírás annak is, aki nem élte még át az istenfélelmet.

3. A megváltozott természetkép mint az istenfélelem eltűnésének oka

Arról könnyebb beszélni – és a továbbiakban, előadásom második felében éppen ezt fogom tenni –, miért váltunk szinte teljesen képtelenné az istenfélelemre. Úgy gondolom, alapvetően nem azért, mert megértettük az evangélium üzenetének újdonságát, amelyet János nyomán akár abban is összefoglalhatunk: ne féljete (vö. pl. 1Jn 4,18). Közelebb járunk az igazsághoz, ha elsősorban profánabb okokra gyanakszunk, mégpedig arra, hogy egészen másképp tapasztaljuk a világot, konkrétan a természetet, mint az őseink. Ennek kétféle következménye is van az istenfélelemre nézve.

3.1. Az Istennel való találkozás lehetősége a természeti jelenségekben

Először is a világ varázstalanodása miatt a természet többé nem tud a *teofánia* élményével szolgálni, a szent többé nem tud az érzéki tapasztalat közegében megjelenni számunkra. A természet már régóta nem mutat túl önmagán, mert régóta nem nyitott a transzcendens befogadására. A filozófus is, és legalábbis a gyakorlati életben a hétköznapi (vallásos) ember is abból indul ki, hogy a világ okságilag zárt, vagyis mindent immanens törvények irányítanak benne. Történhetnek ugyan szokatlan dolgok, objektív értelemben vett csodák azonban nem. Istennel sem a rendkívüliben, sem a törvényszerűben nem találkozhatunk közvetlenül, és lassan

éppúgy kreacionizmusnak minősül a keze nyomát látni a nagy fizikai állandók úgynevezett finomhangolásában, mint ōrá visszavezetni egy virág szépségét.^{vii} Egy olyan korban, amikor még minden történés háttérében Isten akaratát sejtették, minden félelem Istenfélelem volt. A modern ember számára viszont a természetben Isten mőködése nem érhető már tetten, ezért ha valaki még fél jégveréstől, áradástól, betegségtől, haláltól, már követve sem Istentől fél. A jó termésért, a *szerecsés* hazaérkezésért, a világbékéért, sőt, az Istennek tetsző életért való imádság ma már sok vallásos ember szemében sem tűnik a cél alkalmas eszközének.^{viii} Mi már azt mondjuk, „szerecsére”, nem azt, hogy „hála Istennek”, mert már nem nagyon gondoljuk, mint a skolasztikában, hogy Isten legalább a másodlagos okokon keresztül cselekszik a világban. Szerintünk Isten egyáltalán nem cselekszik, se a vágyainknak megfelelően, se a vágyaink ellenében, így nincs is miért félni tőle. Azért nem félünk már Istentől, mert nem érezzük, hogy függünk tőle.

3.2. A természet erőtől való profán félelem mint az istenfélelem analógiája

Ráadásul, és ez a második következménye a természethez való megváltozott viszonyunknak, a természeti jelenségeknek való kiszolgáltatottság merőben *profán* tapasztalata sem tud már az isteni hatalommal szembeni védtelenségünk analógiájaként szolgálni, és így nem tud már bennünket „az érzelmek társításának törvénye”^{ix} szerint az istenfélelem érzésére fogékonyá tenni. Hiába hiszi még mindig a vallásos ember, hogy létezik egy hatalom, amelytől legalábbis a halál utáni sorsa függ, e függéshez képtelen már ugyanazt az érzelmi viszonyt kialakítani, mint amikor még a természet erőinek kézzelfogható fenyegetése tartotta félelemben. A domesztikált, technikailag leigázott és a városi ember mindennapjaiból kiszorított természetet immár nem *éljük meg* olyan tőlünk független hatalomként, amelytől felni kellene. Még a klímakatasztrófa rémét is saját önpusztításunk következményeként fogjuk fel, nem pedig egy nálunk erősebb hatalom fenyegetéseként. Azok a természeti hatások, amelyek ma leginkább fenyegetnek bennünket, valójában természetellenesek. A természet már a környezetvédők védelmére szorul.

4. Az istenfélelem eltűnése és a fenséges kanti analitikája

Annyira megváltozott a természetről alkotott képünk, hogy kétséges, képesek vagyunk-e még legalább a természeti fenséges Immanuel Kant által leírt tapasztalatára, és hogy betöltheti-e még ez a tapasztalat a szentel való viszonyunkban azt a szerepet, amelyet száz évvel ezelőtt Rudolf Otto szánt neki,^x amikor a fenségest a szent sémájának nevezte, mondván: a szent és a kanti értelemben vett fenséges valamilyen belső elv szerint, szükségszerűen tartozik össze. A fenséges ránk gyakorolt hatása, hogy tudniillik „megaláz és egyúttal föl is emel, [...hogy] egyrészt kivált egy érzést, amely hasonlít a félelemhez, másrészt boldogít”,^{xi} Otto szerint nem

pusztán távolról hasonlít a szent tapasztalatára, és éppen ezért volna alkalmas arra, hogy ráhangoljon bennünket arra az érzésre, amely adekvát ahhoz a rettentő és elbűvölő titokhoz, ami a szent, ami maga az Isten.

Ha elveszítettük már a természetnek azt a képét, amely Kant szeme előtt lebegett, amikor a fenségesről írt, akkor Otto elméletének értelmében az istenfélelemnek is idegenebbé kellett válnia számunkra. Befejezésül mégis arról szeretnék beszélni, hogy a fenséges kanti analitikája maga is kétféleképpen gyorsíthatta azt a folyamatot, amelyben az istenfélelem fokozatosan eltűnt az életünkből.

4.1. A természettel szembeni fölényünk

Kant definíciója szerint fenségesnek azt nevezzük, „*amivel összehasonlítva minden más kicsi*”.^{xii} *Az ítélőerő kritikája* a fenséges két fajtáját különíti el, de minket most csak az érdekel, amikor a természetet a hatalma, vagyis azon képessége szempontjából ítéljük meg, hogy akadályokat tud legyőzni. Egy természeti jelenséget ebben az értelemben akkor nevezünk fenségesnek, ha úgy találjuk, vele összemérve elenyészően kicsi az ellenállóképességünk. Egy ilyen jelenség (például egy tengeri vihar) mindig félelmetes. Ugyanakkor Kant szerint a félelem állapotában nem lehet esztétikai ítéletet hozni, így a fenséges tapasztalatának az is feltétele, hogy biztonságban legyek vele szemben. Ilyenkor félelmetesnek tudunk találni valamit anélkül, hogy félnénk tőle.

Van azonban a fenségesnek egy másik mozzanata is, nevezetesen, hogy bár hatalmunk egy bizonyos szempontból eltörpül a fenséges tárgyé mellett, más szempontból fölényben vagyunk vele szemben. A „természet hatalmának ellenállhatatlansága [...] felismerteti ugyan velünk, mint a természethez tartozónak tekintett lényekkel, fizikai tehetetlenségünket, ám egyszermind felfedi azon képességünket is, hogy magunkat mint a természettől függetlent ítéljük meg, és felfedi egy olyan fölényünket a természettel szemben, amelyen egy egészen más fajtájú önfenntartás alapszik, mint az, amelyet a [...] természet megtámadhat és veszélyeztethet; s ezáltal a személyünkben hordozott emberiség nem aláztatik meg még akkor sem, ha maga az ember alulmarad ama hatalmassággal szemben.”^{xiii}

Nem tudom, hogy manapság, amikor az önmagában véve fenyegető természeti jelenségeket többször látjuk a képernyőn, mint közvetlen közélről a szabad ég alatt, amikor már alig-alig van alkalmunk félni tőle, tudjuk-e még félelmetesnek látni a természetet. De még ha tudjuk is, a kanti értelemben vett fenséges tapasztalata csak súlyos kompromisszumokkal lehet az istenfélelem analógiája, mert egy olyan természet, amellyel szemben fölényben vagyok, csak távolról lehet analóg Istennel. Önhittség volna Istent olyannak tekinteni, mint akivel szemben a „személyünkben hordozott emberiség” fölényben lehet.

4.2. Az istenfélelem fogalmának leszűkítése az moralitás dimenziójára

Gondolatainak megvilágítása érdekében Kant maga is hivatkozik az istenfélelemre,^{xiv} mégpedig olyan módon, amit Florenszkij szellemi pimaszságnak nevezne. Annak szemléltetésére, hogyan lehet valamit félelmetesnek tartani anélkül, hogy félnék tőle, Kant a következő példát hozza fel. Az erényes ember tudja, hogy lehetséges, hogy valaki Istennel szemben meg akarja védeni magát, és azt is tudja, hogy ez teljesen kilátástalan próbálkozás volna, vagyis tudja, hogy Isten félelmetes. Abban is biztos azonban, hogy ő maga nem kerülhet ilyen helyzetbe, hiszen erényessége miatt ő biztonságban van Istennel szemben, és nincs mit félnie tőle. „Így féli az erényes ember Istent anélkül, hogy félne tőle.”^{xv} Azért értékelem ezeket a gondolatokat az istenfélelem szempontjából negatívan, mert Kant itt az ember és Isten viszonyát az erkölcsi dimenzióra szűkíti, mintha Isten az embert pusztán morális önigenlésében fenyegethetné, nem pedig ontikus és spirituális önigenlésében is. Ráadásul az erényes emberről olyan leírást ad, amely jól illene a korábban említett farizeusra is: „tudatában van érzülete őszinte és Istennek tetsző mivoltának.”^{xvi}

Nekem úgy tűnik, valami máig szimptomatikusra bukkantunk itt Kantnál. Miután Isten nem kis mértékben éppen az ő filozófiájának hatására kiszorul a természetből, az istenfélelem legfeljebb a moralitás, a bűn, meg az utolsó ítélet vonatkozásában őrizhetett meg valamennyit az értelméből. Csakhogy a keresztény igehirdetésnek megítélésem szerint ma az a legnagyobb akadálya, hogy bár sokan hiszik, hogy van Isten, azt jóval kevesebben, hogy ők maguk bűnösök lennének, így sem azt nem értik, miért kellene félniük az Istent, akit már csak mint bírát félhetnének, sem azt, mit jelent az evangélium tanítása: ne féljete, Krisztus legyőzte a bűnt és a halált.

ⁱ Vö. Baán Izsák: Isten, félelem. In *Vigilia* 84. (2019) 3. 222–226; 222–223.

ⁱⁱ Pavel Florenszkij: *A kultusz filozófiája*. Fordította Kiss Ilona. Budapest, Typotex, 2015. 9.

ⁱⁱⁱ Paul Tillich: *Létbátorság*. (Ford. Szabó István.) Budapest, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000. 49.

^{iv} Tillich: *Létbátorság*. 53.

^v Søren Kierkegaard: *Vagy-vagy*. Budapest, Osiris, 2005. 747.

^{vi} Rudolf Otto: *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Budapest, Osiris, 1997. 15–43.

^{vii} Bagyinszki Ágoston – Mészáros Lukács (szerk.): *Apóriák. Természettudomány és teológia párbeszédben*. Budapest, L'Harmattan – Sapientia, 2018. 138–140.

^{viii} Vö. Richard Schaeffler: *Religion und kritisches Bewußtsein*. Freiburg –München, Alber, 1973. 154–161.

^{ix} Otto: *A szent*. 64.

^x Otto: *A szent*. 67. Igaz, Otto a bizonytalanságát is kifejezni, amikor megjegyzi: a fenséges „talán még ma is” képes a „numinózus érzését” kiváltani. (66)

^{xi} Otto: *A szent*. 64.

^{xii} Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Budapest, Osiris – Gond-Cura, 2003. 162.

^{xiii} Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 174–175.

^{xiv} Nem ismerek más szöveghelyet, ahol Kant az istenfélelmet tárgyalja, mint éppen a fenséges analitikáját.

^{xv} Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 173.

^{xvi} Kant: *Az ítélőerő kritikája*. 176.